

**ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԽՈՐՀՐԴԱՅՆԱՑՄԱՆ ՄԱՅԻՍՅԱՆ ՓՈՐՁԻ
ԳՆԱՀԱՏՄԱՆ ՇՈՒՐՁ**

Բանալի բառեր - խորհրդային իշխանություն, խորհրդայնացում, ապստամբություն, պատմագրություն, ուսումնասիրություն, բանակցություն, հայ բոլշևիկներ, խորհրդաքեմալական համագործակցություն

1920 թ. մայիսին խորհրդային իշխանություն հաստատելու նպատակով Հայաստանում հայ բոլշևիկների գործունեությունը մշտապես եղել է թե՛ խորհրդահայ և թե՛ սփյուռքահայ, մասամբ նաև հետխորհրդային շրջանի պատմաբանների ուշադրության կենտրոնում: Մայիսյան ապստամբությունը՝ որպես Հայաստանի առաջին Հանրապետության պատմության վիճահարույց իրադարձություններից մեկը, պատմագրության մեջ արժանացել է տարաբնույթ գնահատականների:

Խորհրդահայ պատմագրության մեջ մայիսյան ապստամբությունը որակվել է որպես «բանվորական, զինվորական և գյուղացիական լայն մի շարժում»¹, «սոցիալիստական շարժում»², «կիսակազմակերպ, տարերային, մասսայական ապստամբություն»³, «հայ աշխատավորների տարերային մի հոսանք, բնագրական մի ճիչ»⁴, ավելի ուշ՝ որպես «քաղաքացիական պատերազմի դպրոց»⁵, «մասսայական համաժողովրդական ապստամբություն»⁶, «համաժողովրդական զինված ապստամբություն»⁷, «Հայաստանում քաղա-

¹ **Հովհաննիսյան Ա.**, Հայաստանի հեղափոխության հուլիսն ու հոկտեմբերը. Մայիսյան ապստամբությունը, Երևան, 1923, էջ 45:

² **Վանանդեցի Գ.**, Մայիսյան ապստամբության գնահատման փորձի առթիվ // «Գումունիստ», 1927, թիվ 6, էջ 61:

³ **Ամիրխանյան Շ.**, Մայիսյան ապստամբությունը Հայաստանում (1920 թ.). գնահատության փորձ, Մոսկվա, 1926, էջ 165:

⁴ **Գարինյան Ա.**, Հայ ազգայնականների ուղին, Մոսկվա, 1926, էջ 91:

⁵ **Ղարիբջանյան Գ.**, Մայիսյան ապստամբությունը Հայաստանում 1920 թ., Երևան, 1955, էջ 5, **Հարությունյան Շ.**, Հոկտեմբերյան ռոյտյուցիան և սովետական կարգերի հաստատումը Հայաստանում, Երևան, 1957, էջ 16, **Эльчибекян А.**, Установление советской власти в Армении, Ереван, 1954, с. 101, *նույնի՝* Великая октябрьская социалистическая революция и победа советской власти в Армении, Ереван, 1957, с. 156:

⁶ **Կարապետյան Հ.**, Մայիսյան ապստամբությունը Հայաստանում, Երևան, 1961, էջ 278:

⁷ **Գալոյան Գ.**, Մայիսյան հերոսական ապստամբությունը, Երևան, 1960, էջ 3, *նույնի՝* Борьба за советскую власть в Армении, М., 1957, с. 175:

քական իշխանությունը գրավելու նախապայման»¹, «աշխատավորության ռևոլյուցիոն սխրագործություն»²: Իսկ սփյուռքահայ, մասնավորապես դաշնակցական պատմագրության մեջ այն դիտարկվել է իբրև «եղբայրասպան քաղաքացիական պատերազմի ու զինված ապստամբության միջոցով Հայաստանի անկախությունը խորտակելու և պետական իշխանությունը հափշտակելու փորձ»³, «հարված նոր կազմավորված և ամրապնդվող հանրապետության թիկունքին»⁴: Մայիսյան իրադարձությունների ականատես, դաշնակցական պետական գործիչ Կ. Սասունին, ներկայացնելով Կարսի, Ալեքսանդրապոլի և Նոր Բայազետի շրջաններում տեղի ունեցած մայիսյան իրադարձությունները, դրանք բնութագրում է ոչ թե իբրև «ապստամբություն», այլ՝ «շարժում», «խռովություն»⁵ և համանման այլ տերմիններով: Մեկ այլ սփյուռքահայ հեղինակ՝ հնչակյան գործիչ Ա. Կիտուրը, մայիսյան ապստամբությունը համարում է «բանվորագյուղացիական հեղափոխության նախընթաց»⁶: Ինչ վերաբերում է հետխորհրդային շրջանի պատմաբաններին, ապա վերջիններից ոմանք մայիսյան ապստամբությունը համարել են որպես «վաղաժամ, լավ չնախապատրաստված և չկազմակերպված ապստամբություն, արկածախնդրություն»⁷, «խռովություն»⁸, «քաղաքացիական պատերազմ»⁹ և այլն:

1920-1930-ական թթ., երբ տակավին խորհրդահայ պատմագրությունը գտնվում էր ձևավորման փուլում, մեկը մյուսի հետևից հրատարակվեցին ՀԿ(Բ)Կ Կենտկոմի գլխավոր քարտուղար Ա. Հովհաննիսյանի¹⁰, Դիլիջանի ՌՀԿ-ի նախագահ Շ. Ամիրխանյանի¹¹, ապստամբության մասնակից Թ.

¹ Ավետիսյան Հ., Մայիսյան ապստամբությունը Կոմիտեերի նյութերում (1920 թ. մայիս-սեպտեմբեր), Երևան, 1981, էջ 17:

² Վարդանյան Հ., Անդրկովկասում նացիոնալիզմի դեմ բոլշևիկների մղած պայքարի պատմությունից 1903-1920 թթ., Երևան, 1962, էջ 197:

³ Վրացեան Ս., Հայաստանը բոլշևիկեան մուրճի և թուրքական սալի միջև, Պէյրուք, 1953, էջ 95, *նույնի*՝ Հայաստանի Հանրապետություն, Երևան, 1993, էջ 441:

⁴ Փիրումյան Ռ., Հայաստանը ՀՅԴ-բոլշևիկ հարաբերությունների ոլորտում 1917-1921 թթ., Երևան, 1997, էջ 170:

⁵ Մասունի Կ., Մայիսեան խռովութիւնները և թաթարական ապստամբ շրջանները (Հայաստանը 1920ին), Պէյրուք, 1968, էջ 9-158:

⁶ Կիտուր Ա., Պատմութիւն Ս. Դ. Հնչակեան կուսակցութեան (1887-1962), Ա հատոր, Պէյրուք, 1962, էջ 488:

⁷ Հակոբյան Ա., Հայաստանի խորհրդայնացման հարցի շուրջ (1920 թ.) // «Դրօշակ», 2001, թիվ 2, էջ 136:

⁸ Շոխազարյան Ա., ՀՀ-ում 1920 թ. բոլշևիկների մայիսյան ելույթների և դրանց գնահատականի շուրջ // «Դրօշակ», 2009, թիվ 5, էջ 24:

⁹ Բարաջանյան Վ., Միջկուսակցական հարաբերությունները ՀՀ-ում բոլշևիկյան հակապետական ելույթների և դրանց հետևանքների հաղթահարման շրջանում (1920 թ. մայիս-օգոստոս), Երևան, 2006, էջ 3:

¹⁰ Տե՛ս Հովհաննիսյան Ա., նշվ. աշխ.:

¹¹ Տե՛ս Ամիրխանյան Շ., նշվ. աշխ.:

Մանդայանի¹, Ս. Խանոյանի², Ա. Մելիք-Շահնազարյանի³, Ա. Կարինյանի⁴ և այլոց ուսումնասիրությունները, որոնք հիմնականում քաղաքական նշանակություն ունեցող աշխատություններ էին և կրում էին կոնյունկտուրային բնույթ: Դրանք կարելի է համարել նաև հուշագրություններ, քանի որ ականատեսի աչքերով ներկայացված է ապստամբության պատմությունը: Նշված հեղինակներից մայիսյան ապստամբությունը լուսաբանելու ուղղությամբ առաջին լուրջ փորձը 1920-ական թվականներին կատարել է Ա. Հովհաննիսյանը, ով հակիրճ ներկայացրել է մայիսյան ապստամբության ընթացքը և պարտության պատճառները, այն բնութագրել որպես «բանվորական, զինվորական և գյուղացիական լայն մի շարժում»: Ի դեմս դրա՝ նա տեսնում էր ապստամբության ուժը, միաժամանակ նաև թուլությունն ու պարտության պատճառները⁵՝ այն որակելով որպես «անառագաստ ու անդեկ ապստամբություն»⁶:

Այս շրջանում հրատարակված աշխատությունների շարքում հարկ է առանձնացնել Ս. Ներսիսյանի և Կ. Ղազարյանի կազմած փաստաթղթերի ժողովածուն⁷, որտեղ առանձին գլուխներով ներկայացված են մինչև մայիսյան ապստամբությունը ընկած ժամանակահատվածում գյուղացիության և բանվոր դասակարգի դրությունը, Դաշնակցության պետական և քաղաքական համակարգը, մայիսյան խռովությունները և դրանց ճնշումը: Ժողովածուի հարուստ առաջաբանը, որի հեղինակը Կ. Ղազարյանն է, 1920-1930-ական թվականներին մայիսյան ապստամբության վերաբերյալ գրված աշխատանքների շարքում կարելի է համարել ամենահաջողվածը:

Թվում էր, թե խորհրդահայ պատմագրության մեջ պետք է միաձայն գովերգվեր մայիսյան ապստամբությունը, բայց տեղի ունեցավ նաև հակառակը: 1927 թ. «Կոմմունիստ» թերթում հրատարակված՝ մայիսյան ապստամբությանը վերաբերող հոդվածներում Գ. Վանանդեցին և Հ. Դուրգերյանը քննադատում էին ոչ միայն այդ ապստամբությունը՝ այն համարելով «վաղաժամ ելույթ»⁸, այլև այն փառաբանող Ա. Հովհաննիսյանին և Շ. Ամիրխանյանին: Այս հոդվածներն անարձագանք չմնացին: Ի պատաս-

¹ Տե՛ս **Մանդայան Թ.**, Մայիսյան ապստամբությունը, Երևան, 1929:

² Տե՛ս **Խանոյան Ս.**, Մայիսյան ապստամբությունը (1920-1930), Երևան, 1930:

³ Տե՛ս **Մելիք-Շահնազարյան Ա.**, Մայիսյան ապստամբությունը Հայաստանում, Երևան, 1930:

⁴ Տե՛ս **Կարինյան Ա.**, նշվ. աշխ.:

⁵ Տե՛ս **Հովհաննիսյան Ա.**, նշվ. աշխ., էջ 45:

⁶ Նույն տեղում, էջ 46:

⁷ Տե՛ս առաջին մասսայական-հեղափոխական շարժումները Հայաստանում, (Մայիսյան ապստամբությունը), նյութեր և փաստաթղթեր, կազմեցին՝ Կ. Ղազարյան և Ս. Ներսիսյան, խմբագրությունը՝ Կ. Ղազարյանի, Երևան, 1932:

⁸ Տե՛ս **Վանանդեցի Գ.**, նշվ. աշխ., **Դուրգերյան Հ.**, Մայիսյան ապստամբությունը Հայաստանում // «Կոմմունիստ», 1927, թիվ 9-10:

խան Գ. Վանանդեցու և Հ. Դուրգերյանի քննադատությունների՝ 1928 թ. մամուլի էջերում հրատարակվեցին Շ. Ամիրխանյանի, Ա. Բերբերյանի և Մ. Գարագաշի հոդվածները¹: Հ. Դուրգերյանը իրավացիորեն կարծում էր, որ Հայաստանում խորհրդային իշխանության հաստատումը վաղաժամ էր, քանի որ մայիսյան ապստամբությանը կուսակցությունը դեռ պատրաստ չէր, իսկ հեղափոխական իրադրության համար օբյեկտիվ պայմանները երկրում դեռևս չէին հասունացել: Հեղինակի խորին համոզմամբ, եթե նույնիսկ մայիսյան ապստամբությունը հաջող էլք ունենար, միևնույն է՝ բոլշևիկները չէին կարող պահպանել իշխանությունը իրենց ձեռքում, քանի որ երկրի տնտեսական պայմանները ծանր էին²: Անշուշտ կարելի է համաձայնվել այս տեսակետի հետ, քանի որ երկիրը, իրոք, դեռևս պատրաստ չէր խորհրդայնացման:

1935 թ. մեկը մյուսի ետևից հրատարակվեցին Ա. Խանջյանի և Մ. Ներսիսյանի աշխատությունները: Ինչպես Ա. Հովհաննիսյանը, Ա. Խանջյանը ևս դարձյալ կուսակցական դիրքերից է մոտեցել հարցի գնահատմանը՝ մայիսյան ապստամբությունը համարելով «հերոսական ընդվզում խորհրդային սքանչելի այսօրվա և առավել սքանչելի վաղվա համար»: «Մայիսյան խիզախ պայքարն անհետ չանցավ, - գրում է նա, - որովհետև նա խարխուլեց իմպերիալիստների ու դաշնակցության տիրապետության հիմքերը Հայաստանում և այդպիսով հանդիսացավ Նոյեմբերյան հաղթանակի նախադուռ»³: Ինչ վերաբերում է Մ. Ներսիսյանի աշխատությանը, ապա նա իր նպատակը համարել է «ընդհանուր գծերով և հանրամատչելի ձևով պատկերել աշխատավոր մասսաների պայքարը»:

Հայաստանի առաջին Հանրապետության պատմության հիմնահարցերի համատեքստում Մ. Ներսիսյանը անդրադարձել է նաև մայիսյան ապստամբության նկարագրությանը: Նրա կարծիքով, աշխատավորական զանգվածներն ի դեմս դաշնակցության տեսնում էին իրենց ոխերիմ, դասակարգային թշնամուն: Անընդունելի է հեղինակի այն կարծիքը, ըստ որի մայիսյան ցույցերը իբր պարզեցին, թե դաշնակցությունը երկրում չունեի որևէ լուրջ, ամուր պատվանդան, իսկ այդ ցույցերը ոչ միայն այնքան հուժկու, զանգվածային և մարտական էին, որ ցնցեցին դաշնակցական պետականության հիմքերը, այլև այնքան հեղափոխական բնույթ ունեին, որ դաշնակցությունը

¹ Տե՛ս **Ամիրխանյան Շ.**, Մեջանական դատողություն մայիսյան ապստամբության մասին // «Կոմունիստ», 1928, թիվ 3, **Բերբերյան Ա.**, Պատասխան ընկեր Հ. Դուրգերյանին // «Լենինյան ուղի», 1928, թիվ 1-2, **Գարագաշ Մ.**, Մայիսյան ապստամբության և դաշնակցության գնահատականի մի փորձի առթիվ // «Կոմունիստ», 1928, թիվ 1:

² «Կոմունիստ», 1927, թիվ 9-10, էջ 95-96:

³ **Խանջյան Ա.**, Մայիսյան ապստամբությունից դեպի նոյեմբերյան հաղթանակ, Երևան, 1935, էջ 46:

մատնվեց սարսափի¹: Թեև հեղինակը քննադատում է Արմենկումի դիրքորոշումը և մայիսյան ապստամբության պարտությունը համարում նրա և ռազմհեղկումների թուլության և թույլ տված սխալների արդյունք, բայց ամենին չի քննադատում «անձնագոհ ընկերներին»²: «Փոխանակ մայիսի 1-ից հենց անմիջապես հետո սկսելու ապստամբական վճռական գործողությունները, Արմենկումը դեռևս հապադում էր վճռական գործողությունների անցնել, և ձգձգում՝ ապստամբության անցնելու գործը»³, – գրում է հեղինակը:

1940-ական թվականներին կարծես թե մարեց մայիսյան ապստամբության պատմության նկատմամբ հետաքրքրությունը, իսկ 1950-ական թվականներից սկսած՝ պատմաբանների «գրոհը» դարձյալ նոր թափով ստացավ:

Ի տարբերություն 1920-1930-ական թվականների, երբ ուղղակի ներկայացվում էր մայիսյան ապստամբության պատմությունը, իսկ թեմային առնչվող գրեթե բոլոր ուսումնասիրությունները հենց այդպես էին վերնագրված, ապա 1950-1960-ական թվականներին այն գլխավորապես ներկայացվում էր Հոկտեմբերյան հեղափոխության կամ Հայաստանի խորհրդայնացման գործընթացի համատեքստում: Սակայն հարկ է նշել, որ այժմ թեմայի ուսումնասիրության ասպարեզում գիտական նորույթ գրեթե չկար:

1950-ական թվականներին իրար հետևից հրատարակվեցին Գ. Ղարիբջանյանի մայիսյան ապստամբությանը նվիրված աշխատությունները⁴: 1955 թ. լույս տեսավ Հ. Տոնոյանի փոքրածավալ գրքույկը, որտեղ հեղինակը ներկայացնում է հիմնահարցի համառոտ շարադրանքն ու վերլուծությունը: Մայիսյան ապստամբությունը նա համարում է Հայաստանի աշխատավորության ազատագրական պայքարի հերոսական դրվագներից մեկը⁵: «Դաշնակների տիրահռչակ տիրապետության ժամանակաշրջանում Հայաստանը սովի և աղքատության, անվերջ պատերազմների, ազգամիջյան կոտորածների երկիր էր: Դաշնակների ավանտյուրիստական քաղաքականության հետևանքով ստեղծարար հայ ժողովուրդը պարզապես կանգնեց ֆիզիկական բնաջնջման վտանգի առջև»⁶:

1960-ական թվականներին հրատարակված աշխատությունների շարքում ցանկանում ենք առանձնացնել Հ. Կարապետյանի և Ա. Մելքոնյանի գրքերը: Հ. Կարապետյանը առավել ամբողջական է ներկայացնում հիմնա-

¹ Տե՛ս **Ներսիսյան Մ.**, Նոյեմբերյան հեղափոխությունը Հայաստանում, Երևան, 1935, էջ 93:

² Տե՛ս նույն տեղում, էջ 98-101:

³ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 94:

⁴ Տե՛ս **Ղարիբջանյան Գ.**, Ալեքսանդրապոլի բոլշևիկյան կազմակերպությունը 1917-1920 թթ., Երևան, 1953, *նույնի՝* Մայիսյան ապստամբությունը Հայաստանում 1920 թ., Երևան 1955, *նույնի՝* Հայաստանի կոմունիստական կազմակերպությունները սովետական իշխանության հաղթանակի համար մղված պայքարում, Երևան, 1955:

⁵ Տե՛ս **Տոնոյան Հ.**, Փառապանծ էջ Հայաստանի ռևոլյուցիոն շարժումների պատմությունից. Մայիսյան ապստամբությունը Հայաստանում (համառոտ ակնարկ), Երևան, 1955, էջ 3, 20:

⁶ Նույն տեղում, էջ 6:

հարցը: Ի տարբերություն նախորդ շրջանի հեղինակների՝ նա փաստական հարուստ նյութի հիման վրա շարադրում է ապստամբության սոցիալ-տնտեսական և քաղաքական նախադրյալները, զինված ապստամբությունը և ապստամբության պարտության պատճառներն ու նշանակությունը: Մակայն ամենևին համաձայն չենք հեղինակի այն եզրահանգմանը, թե իբր Հայաստանում ստեղծվել էր անմիջական հեղափոխական իրադրություն, ապստամբական տրամադրությունը համակել էր բանվորներին, զինվորներին և գյուղի աշխատավորներին¹: Ընդունելի չենք համարում նաև նրա այն ձևակերպումը, թե իբր «կոմունիստական պարտիայի և սովետական իշխանության գաղափարը մեծ մասսայականություն էր գտել Հայաստանի բանվորների և աշխատավոր գյուղացիների լայն շերտերի մեջ»: Իբրև նման հետևության հաստատում հեղինակը վկայակոչում է մայիսմեկյան ցույցերն ու հանրահավաքները²:

Հ. Կարապետյանը մայիսյան ապստամբությունը համարում է հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարի պատմության հարուստ տարեգրության փառավոր էջերից մեկը, համաժողովրդական, երկրում առկա օբյեկտիվ իրադրությամբ պայմանավորված ապստամբություն, աշխատավորական լայն զանգվածների հեղափոխական, ազատագրական պայքարի օրինաչափական հետևանք³:

1965 թ. հրատարակվեց Ա. Մելքոնյանի՝ մայիսյան ապստամբությանը նվիրված աշխատությունը: Գնահատելի են հեղինակի հարցադրումները վիճահարույց հիմնահարցերի մասին, և հատկապես գովեստի է արժանի այն, որ նա առաջին գլխում ներկայացրել է թեմային վերաբերող գրականության տեսության համառոտ վերլուծությունը, ինչը մինչ այդ որևէ հեղինակի կողմից չէր արվել: Ի տարբերություն իր նախորդների, ովքեր մայիսյան ապստամբության պատմությունը մեծ մասամբ ներկայացրել էին նկարագրողական ձևով, Ա. Մելքոնյանը հիմնահարցի որոշ դրույթներ ներկայացնելիս ցուցաբերել է պատմաքննական մոտեցում: Աշխատության նորույթը կարելի է համարել այն, որ հեղինակը քննարկման առարկա է դարձրել զինված ապստամբության կազմակերպման հարցի շուրջ եղած տարաձայնությունները⁴:

1960-1980-ական թվականներին հրատարակվեցին ակադեմիկոս Գ. Գալոյանի աշխատությունները, որոնց մի մասը ուղղակիորեն վերաբերում էր

¹ Տե՛ս **Կարապետյան Հ.**, Մայիսյան ապստամբությունը Հայաստանում 1920 թ., Երևան, 1961, էջ 121:

² Տե՛ս նույն տեղում, էջ 120:

³ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 278:

⁴ Տե՛ս **Մելքոնյան Ա.**, Մայիսյան ապստամբության պատմության հարցի շուրջը, Երևան, 1965, էջ 95-120:

մայիսյան ապստամբությանը¹, իսկ մյուս մասում իրադարձության պատմությունը լուսաբանվում էր Հայաստանի խորհրդայնացման համապատկերում²:

Փաստորեն խորհրդային պատմագրության մեջ 1920 թ. մայիսյան ապստամբությունը փառաբանվել է ու որակվել իբրև հերոսական և ժողովրդական: Խորհրդահայ պատմաբանները, առանց լուրջ հիմնավորման, գտնում էին, որ եթե այս ապստամբությունը ավարտվեր հաղթանակով, և Հայաստանը հռչակվեր խորհրդային, ապա քեմալականները չէին հարձակվի խորհրդայնացված Հայաստանի վրա, և չէինք ունենա տարածքային կորուստներ: Խորհրդային տարիներին նման տեսակետները կարծես թե օրինաչափ էին:

Միյուրքահայ պատմագրության մեջ ևս շրջանառվում էր այս կարծիքը, որը, ի դեպ, դա մահից առաջ սատարել է նաև Ս. Վրացյանը. «Մենք պետք է ավելի խոհեմ լինեինք, ավելի շրջահայաց, պետք է ատ քայլն ըրած ըլլայինք մայիսյան ընդվզումի օրերին. Հայաստանը հանձնած ըլլայինք ձեզ՝ պուշեիկներուդ: Հայաստանի տարածքն ավելի ընդարձակ կըլլար Ղարս, Արդահան, Իգդիր... Է՛հ, ինչ ըսեմ, ինչպես արդարանամ»³: Ռ. Հովհաննիսյանը ևս զարգացնում է այս տեսակետը. «Իբրև պատմաբան և իբրև սրտացավ հայ կըսեմ, թե երանի 1920 թ. այն ապստամբությունը հաջող էր և միգուցե Կարսը մնար, Սուրմալուն կմնար մեր ձեռքը, Մասիսը մեր ձեռքը կմնար: Բայց պետք է հասկանալ նաև այն ժամանակվա կառավարողներուն»⁴: Չարմանալին այն է, որ հետխորհրդային պատմագրության մեջ, մամուլի էջերում դարձյալ շրջանառվում է վերոնշյալ տեսակետը, որ եթե 1920 թ. մայիսին դաշնակցականները ընդհանուր լեզու գտնեին բոլշևիկների հետ, և հենց մայիսին խորհրդայնացվեր Հայաստանը, ապա կբացառվեր քեմալականների հարձակումը Հայաստանի վրա, և տարածքային նման կորուստներ չէինք ունենա⁵: Եթե խորհրդայնացումը կատարվեր մայիսին, շատ հնարավոր է՝ Հայաստանն այսօր իր սահմաններում ունենար նաև Կարսի մարզը, Սուրմալուի գավառը: Հարկ է, սակայն, նշել, որ այս տարածքների, ինչպես նաև Ղարաբաղի և Նախիջևանի շուրջ վերջնական համաձայնություն

¹ Տե՛ս **Գալոյան Գ.**, Մայիսյան հերոսական ապստամբությունը, Երևան, 1960, *նույնի՝* Հերոսական մայիսից հաղթական նոյեմբեր, Երևան, 1980:

² Տե՛ս **Գալոյան Գ.**, Անդրկովկասում սոցիալիստական ռևոլյուցիայի և կոմունիստական շինարարության պատմության կեղծարարության դեմ, Երևան, 1961, *նույնի՝* Рабочее движение и национальный вопрос в Закавказье 1900-1922, Ереван, 1969, *նույնի՝* Октябрьская революция и возрождение народов Закавказья, М., 1977, *նույնի՝* Պատմության քառուղիներում, ազատագրված ժողովրդի վերածնունդը, Երևան, 1982:

³ «Հայաստանի Հանրապետություն», 24.11.1993:

⁴ Հղումն ըստ **Լ. Հախվերդյանի**, Թումանյանը և իր ժամանակը, Երևան, 1995, էջ 84:

⁵ «Առավոտ», 12.5.2001, **Գալոյան Գ.**, Հայաստանը և մեծ տերությունները 1917-1923 թթ., Երևան, 1999, էջ 153:

կայացվեց միայն 1921 թ., երբ Հայաստանն արդեն խորհրդայնացված էր, իսկ Խորհրդային Ռուսաստանը որևէ առարկություն չարեց այս տարածքները մեր թշնամիներին զիջելու հարցում:

Մայիսյան ապստամբությունը համարում ենք հայ բոլշևիկների անձնական նախաձեռնությունը, որովհետև Խորհրդային կառավարության կամ հայ բոլշևիկների կողմից որևէ դիմում ՀՀ կառավարությանը իշխանությունը հանձնելու վերաբերյալ չի եղել: Կարծում ենք, որ եթե անգամ ՀՀ կառավարությունը որոշեր իշխանությունը հանձնել բոլշևիկներին, այն է՝ Արմենկոմին, քանի որ տվյալ պարագայում այն էր ՌԿ(բ)Կ Հայաստանի կոմիտեն, ապա դա շատ սխալ քայլ կլիներ Դաշնակցական կառավարության կողմից, քանի որ Արմենկոմը ուղղակի անկազմակերպ և թույլ մի կառույց էր: Ինչպես իրավացիորեն նշում է խորհրդահայ պատմաբան Բ. Բորյանը, Արմենկոմում ներկա էին պատահական մարդիկ¹:

Անտեղի և անհիմն ենք համարում Դաշնակցական կառավարության հասցեին հնչած մեղադրանքները տարածքային կորուստների հետ կապված, որովհետև ո՞վ պահանջեց իշխանությունը դաշնակցականներից, որոնք չտվեցին այն: Միայն մի դեպքում հնարավոր կլիներ 1920 թ. մայիսին խորհրդայնացնել Հայաստանը, եթե Խորհրդային Ռուսաստանի կառավարությունը հստակ պահանջ ներկայացներ իշխանությունը հանձնելու վերաբերյալ, և տրվեին տարածքների պահպանման համապատասխան երաշխիքներ:

Ադրբեջանի խորհրդայնացումը, անշուշտ, իր արձագանքը գտավ Հայաստանի սահմաններում: ՀՀ մի շարք վայրերում և հատկապես Ալեքսանդրապոլում ռուս-ադրբեջանական քարոզիչները, շահագործելով հացի ճգնաժամը, կարողացան հրահրել մի շարք հակապետական խռովություններ: Կառավարությունը անմիջապես ձեռնամուխ եղավ վերջ տալու հայ ժողովրդի շրջանում ոչ մի հող չգտած և օտարների կողմից Հայաստան թափանցած արկածախնդրությանը²: Հայ բոլշևիկները իրենց հույսը դրել էին դրսի օգնության վրա, ինչը չիրականացավ: Իսկ թե ինչու, ցանկանում ենք նախ նշել, որ Ադրբեջանին ձեռնտու չէր Հայաստանի խորհրդայնացումը, որովհետև Ադրբեջանը, հեշտությամբ հանձնելով իշխանությունը բոլշևիկներին, հույս ուներ թուրքերի միջնորդությամբ և բոլշևիկների օգնությամբ լուծել իր խնդիրները³: Խորհրդայնանալուց հետո փաստորեն այն դարձավ Ռուսաստանի մի ծայրագավառը: Ռուսաստանը հետզհետե իր ձեռքը վերցրեց երկրի զինվորական ու արտաքին քաղաքական դեկը և Ադրբեջանին դաշնակից անվանելով՝ սկսեց պաշտպանել նրա շահերը ի վնաս Հայաս-

¹ Տե՛ս **Борян Б.**, Армения, международная дипломатия и СССР, ч. II, М., 1929, с. 114:

² ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 2, գ. 107, թ. 3:

³ Տե՛ս **Խատիսեան Ա.**, ՀՀ ծագումն ու զարգացումը, Պէրյութ, 1968, էջ 253:

տանի¹: Փաստորեն անիմաստ էր հայ բոլշևիկների կողմից Ադրբեջանից օգնություն ակնկալելը, քանի որ վերջինիս վերաբերմունքը հայերի նկատմամբ միշտ եղել է թշնամական: Այդ հարցում հայ բոլշևիկները համոզվեցին Ադրբեջանի Հեղկոմի նախագահ Ն. Նարիմանովից օգնություն խնդրելուց հետո: Գաղտնիք չէ, որ Ա. Նուրիջանյանը և Ս. Մուսայեյանը մայիսի 3-ին դիմել էին նրան՝ խնդրելով աջակցություն, սակայն, ինչպես ցույց տվեցին հետագա իրադարձությունները, որևէ արդյունքի չհասան²:

Հարկ է նշել, որ բոլշևիկների Կովկասյան բյուրոն ևս դեմ էր մայիսյան ապստամբությանը: Դրան դեմ էին նաև հայտնի բոլշևիկներ Բ. Ղարիբջանյանը և Ս. Ալավերդյանը³: Ապստամբները զուր էին օգնություն ակնկալում Անդրկովկասում գտնվող բոլշևիկյան զորամասերից: Ճիշտ է, Ադրբեջանի խորհրդայնացումից հետո խորհրդային զորքերը սկսեցին համապատասխան ռազմավարական քայլեր ձեռնարկել Հայաստանի և Վրաստանի սահմաններին, սակայն մայիս ամսին Լեհաստանում իրավիճակը սկսել էր բարդանալ, ինչը աննպաստ էր բոլշևիկների համար: Ուստի նման պայմաններում խորհրդային կառավարությունը ստիպված էր մեծ թվով զորքեր ուղարկել լեհական ճակատ: Ահա թե ինչու 10-րդ բանակը, որն ուղարկվել էր Կովկաս, ամբողջությամբ տեղափոխվեց հյուսիս: Այս իրավիճակում է, որ անգլիական սադրիչ քաղաքականության արդյունքում Գյանջայի շրջանում՝ բոլշևիկյան զորքերի թիկունքում, բռնկվեց ադրբեջանական հակահեղափոխականների ապստամբությունը: Նման պայմաններում 11-րդ բանակի հրամանատարությունը դադարեցրեց զործողությունները Հայաստանի և Վրաստանի սահմանին և բոլոր ուժերը ուղարկեց հակահեղափոխականների դեմ⁴: Փաստերը ցույց են տալիս, որ այդ ժամանակ Ստալինը ևս Հայաստանի խորհրդայնացման կողմնակից չի եղել: Լ. Կարախանի մայիսի 23-ի հեռագրից պարզվում է, որ Ստալինը Հայաստանում ստեղծված իրավիճակը համարում էր անբավարար որոշում կայացնելու համար և խնդրում էր տրամադրել լրացուցիչ տեղեկություններ, թե ինչ կարելի է ակնկալել: Նրա կարծիքով երկու գնդի ապստամբների կողմն անցնելը դեռևս երաշխիք չէր, որ հայկական զորքերի մեծ մասը կանցնի ռուսների կողմը: Իսկ ռուսական զորամասերի առանձնացումը համարում էր անժամանակ: Առայժմ ամեն ինչ պետք է տրվեր լեհական ճակատին: Լ. Կարախանի կարծիքով, հարկավոր էր ստանալ Թուրքիայի հետ շփման լրիվ հնարավորություն, իսկ դրա համար պետք էր հայկական կառավարությունից պահանջել համաձայնել ռուսական զորքերի կողմից հայ-մուսուլմանական խառը բնակչու-

¹ ՀԱՍ, ֆ. 200, ց. 2, գ. 107, թ. 4:

² Տե՛ս **Калишев А. Б.**, Интервенция и гражданская война в Закавказье, М., 1960, с. 287-288:

³ Տե՛ս **Խուրդինյան Գ., Հակոբյան Ա.**, 23 Դաշնակցության պատմության խեղաթուրման վերջին փորձերը, Երևան, 2005, էջ 45:

⁴ Տե՛ս **Ататюрк М. К.**, Избранные речи и выступления, М., 1966, с. 102:

թյամբ տարածքների զբաղեցումը: Դա կնշանակեր թույլ տալ ռուսական զորքերին մոտենալ Թուրքիայի սահմանին, ինչը պետք է արվեր բացահայտ, որ ամբողջ Հայաստանն իմանար ռուսների պահանջի մասին և հավատար ցանկացած սադրանք ու ազգային ջարդ կանխելու նրանց ցանկությանը¹:

Այդ օրերին բոլշևիկների կողմից Կենտրոն ուղարկվող հեռագրերը մեկ նպատակ էին հետապնդում՝ համոզել խորհրդային կառավարությանը, որ հայ ժողովուրդը պատրաստ է ընդունելու խորհրդային իշխանություն: Այնինչ 11-րդ բանակի երկու գնդերը մայիսյան այդ օրերին Հայաստան էին մտել ոչ թե խորհրդային կառավարության գիտությամբ, այլ Գ. Օրջոնիկիձեի նախաձեռնությամբ: Մինչդեռ խորհրդային ղեկավարությունը Ադրբեջանի խորհրդայնացումից հետո արտաքին և ներքին աննպաստ պայմանների թելադրանքով մայիսի սկզբներին որոշում է օրակարգից ժամանակավորապես հանել Վրաստանի և Հայաստանի խորհրդայնացման հարցը²: Այս ամենը ավելի պաշտոնական ձևակերպում է ստանում ՌԿ(բ)Կ Կենտկոմի Քաղբյուրոյի 1920 թ. մայիսի 25-ի նիստում, որը որոշում է կայացնում. «Շարունակել բանակցությունները ՀՀ կառավարության հետ, չվերցնելով ռուսական զորքերի օգնությամբ անմիջապես խորհրդայնացման նախաձեռնությունը»³: Փաստորեն, Քաղբյուրոյի այս որոշումով Խորհրդային Ռուսաստանը հրաժարվում է Հայաստանը զինված ուժով խորհրդայնացնելու մտքից, իսկ այդ հարցը, արտաքին և ներքին աննպաստ պայմաններից ելնելով, ժամանակավորապես հանվում է օրակարգից և ընդգրկվում ՀՀ-ի հետ բանակցային գործընթացում:

Այսպիսով, Հայաստանի խորհրդայնացման առաջին անկազմակերպ փորձը ձախողվեց: ՀՀ կառավարությունը արդեն տեղյակ էր քեմալա-բոլշևիկյան մերձեցմանը, ուստի դրանից վտանգ տեսնելով՝ սկսում է բանակցությունները Խորհրդային Ռուսաստանի հետ: Սակայն երեք ամիս տևած բանակցությունները չհանգեցրին որևէ դրական արդյունքի, համաձայնություն չկայացավ Ղարաբաղի և Ջանգեզուրի հարցերի շուրջ, որոնք Խորհրդային Ռուսաստանի և Ադրբեջանի կառավարությունները նկատում էին իբրև վիճելի⁴: Կարծում ենք, որ Հայաստանի խորհրդայնացման առաջին փորձը հենց սկզբից դատապարտված էր անհաջողության, քանի որ բոլշևիկների ուժերը բավականին քիչ էին, սակավ էին թե՛ մարդկային և թե՛ ռազմական ռեսուրսները: Տեղում հենարան չունենալով՝ նրանք իրենց հույսը դրել էին դրսի օգնության վրա, ինչը չիրականացավ: Իրական օգնություն կարելի էր սպասել միայն Խորհրդային Ռուսաստանից, ինչը ևս առայժմ

¹ Տե՛ս Հայաստանի Հանրապետությունը 1918-1920 թթ. (քաղաքական պատմություն), Երևան, 2000, էջ 194:

² Տե՛ս **Խուրջուրյան Լ.**, Հայաստանի բաժանումը 1920 թ., Երևան, 2002, էջ 48:

³ Նույն տեղում, էջ 50:

⁴ ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 2, գ. 107, թ. 5:

անհեռանկարային էր: Ըստ Ա. Հովհաննիսյանի հաշվարկների՝ բոլշևիկների թիվը մայիսյան ապստամբության նախօրեին հազիվ թե կարող էր հասնել հազարի: «Մոտավոր հաշվով կազմակերպության մեջ մտնում էին Երևանի գավառում 200 անդամ և թեկնածու, Նոր-Բայազետի գավառում 60-80, Իջևանի և Դիլիջանի շրջաններում 150-200, Ալեքսանդրապոլի գավառում 200, Ղարսի և Սարիղամիշի շրջաններում 100 և այլն»¹, – գրում է նա: Նման պարագայում բնական է, որ նորանկախ Հայաստանը չէր հրաժարվի իր անկախությունից, ուստի հայ ժողովուրդը, սոցոթրված անկախական գաղափարներով, պայքարեց ապստամբությունը ճնշելու և երկրի անկախությունն ու ազատությունը ապահովելու համար:

1920 թ. գարնանը Խորհրդային Ռուսաստանը մի կողմից զբաղված էր Դենիկինի, Վրանգելի և Կոլչակի դեմ պայքարով, իսկ մյուս կողմից ուժերը կենտրոնացրել էր լեհական ճակատում իրավիճակը խաղաղեցնելու համար: Բնական է, որ սովյալ պարագայում անիրատեսական էր խորհրդային ուժերի մուտքը Հայաստան: Իսկ ինչ վերաբերում է Ադրբեջանի խորհրդայնացմանը, որը տեղի ունեցավ այդքան լուռ և հապճեպ, ապա պետք է նշել, որ այդ գործում լուրջ դերակատարություն է ունեցել Մուստաֆա Քեմալը: Ադրբեջանի խորհրդայնացումը փաստորեն խորհրդա-քեմալական համագործակցության առաջին լուրջ արդյունքը եղավ²: Ադրբեջանի խորհրդայնացման գլխավոր դերակատարներից մեկը Վ. Ի. Լենինն էր, ով դեռևս մարտի 17-ին Օրջոնիկիձեին հղած մի հեռագրում շեշտում էր, որ հաշվի առնելով ադրբեջանական նավթի անհրաժեշտությունը Կարմիր բանակի համար՝ հարկ է, որ բոլշևիկները իրենց բոլոր ուժերը կենտրոնացնեն Բաքուն գրավելու համար³:

Այսպիսով, 1920 թ. մայիսին հայ բոլշևիկների ծրագրած Հայաստանի խորհրդայնացումը չիրականացվեց, մանավանդ այդ օրերին Մոսկվա էր մեկնել Շանթի գլխավորած հայկական պատվիրակությունը: Սա նշանակում է, որ Հայաստանի խորհրդայնացման հարցը ժամանակավորապես սառեցվեց և մտավ բանակցային փուլ:

Азатян Ара – Относительно оценки майского опыта советизации Армении

Майское восстание 1920 г. является одним из спорных вопросов новейшего периода истории армянского народа, удостоенных разных оценок в историографии. Майское восстание квалифицировалось как демократическое, героическое. Советско-армянские историки безосновательно считали, что в случае победы восстания осенью 1920 г. кемалисты не напали бы на РА и не было бы территориальных потерь, что произошло в результате турецко-армянской войны. Диаметрально противоположную точку зрения

¹ Հովհաննիսյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 9-10:

² Տե՛ս և Խաչատրյան Վ., Հայ-ռուսական հարաբերությունները 1920-1922 թթ., Երևան, 2007, էջ 15:

³ Տե՛ս և Կաдишев А., указ. соч., с. 230:

развивает дашнакская историография, считая восстание ударом большевиков в спину РА. Данные крайние подходы к майскому восстанию не дают возможности исследователям полностью проанализировать этот фундаментальный вопрос, сделать объективные выводы. Нашей целью было представить определения, данные майскому восстанию, разъяснить существующую в историографии точку зрения, имели бы мы более обширную территорию или нет, если бы Армения советизировалась в мае, и обосновать, почему провалился первый этап процесса советизации.

Ara Azatyan – Regarding the Evaluation of the May Attempt of Sovietization of Armenia

The May Uprising of 1920 is one of the disputable issues of the modern period of Armenian history, which has been evaluated differently in historiography. The May Uprising was qualified as a democratic, heroic one. Soviet Armenian historians wrongly believed, that in case of the victory of the Uprising in the autumn of 1920, the Kemalists would not have attacked the RA and there wouldn't have been territorial losses, which happened as a result of the Turkish-Armenian War. A completely opposite view is developed by the Dashnak historians, who consider the May Uprising to be a stab in back of the RA by the Bolsheviks. The extremely different approaches to the May uprising do not allow researchers to fully analyze this fundamental issue and to come to fair conclusions. Our goal is to qualify the records of the May uprising, to clarify the point of view existing in historiography, i.e. whether we would have a larger territory had Armenia been Sovietized in May, and substantiate why the first stage of the process of Sovietization failed.